

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Андрійчук Наталя Михайлівна

УДК 37 (09) (477. 4/7)

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НАРОДНОЇ ШКОЛИ
В УЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІЯХ УКРАЇНИ
(1860-1917 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Житомир – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Сейко Наталія Андріївна,

Житомирський державний університет імені Івана Франка,

доцент кафедри соціальної педагогіки

і педагогічної майстерності.

Офіційні опоненти:

доктора педагогічних наук, професор

Плахотнік Ольга Василівна,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

професор кафедр педагогіки;

кандидат педагогічних наук

Столярчук Тетяна Олександрівна,

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського,

старший викладач кафедри іноземних мов.

Захист відбудеться 17 березня 2010 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.01 Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40, другий поверх, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий 15 лютого 2010 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

С.Л. Яценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Підготовка кваліфікованого вчителя – одна з найважливіших науково-теоретичних та практично-професійних проблем, від вирішення якої залежить успіх перебудови системи освіти в країні. Основним завданням педагогічних навчальних закладів є здійснення високоякісної професійної підготовки вчителя, що відповідає сучасним вимогам навчання і виховання дітей. Відповідно до особливостей сучасного етапу та перспектив розвитку середньої педагогічної освіти відбувається реформування змісту підготовки майбутніх учителів, формуються нові вимоги до їх професійної компетентності; у педагогічних ліцеях та коледжах упроваджуються нові спеціальності, оновлюється методика і технологія підготовки фахівців.

У розвиненому суспільстві педагоги складають особливу соціально-професійну групу, роль і значення якої важко переоцінити. Історичний досвід розвитку педагогічної освіти не втратив своєї значущості і сьогодні. Результати історико-педагогічного аналізу підготовки вчителів народних шкіл можуть стати цінним надбанням для планування подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти.

У кінці XIX – на початку XX ст. учительські семінарії стали організаційно-професійною основою для кадрового забезпечення народних шкіл. Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними вітчизняними педагогами та громадськими діячами, але кошти на підготовку кадрів держава не виділяла. Відомими педагогами-вченими кінця XIX – початку XX ст. було сформульовано низку перспективних теоретичних положень про необхідність ґрунтовної науково-методичної й практично-педагогічної підготовки учителя. Окрім того, почасти видатні вітчизняні педагоги-науковці (С. Васильченко, Б. Грінченко, М. Корф, Т. Лубенець та ін.) самі працювали вчителями в народних школах. Значний інтерес для дослідження являють праці М. Драгоманова, М. Корфа, К. Ушинського та інших відомих педагогів другої половини XIX – початку XX ст., які обґрунтували необхідність науково-практичної підготовки вчителя, розглядаючи її як єдність трьох основних напрямів: загальноосвітнього, загально-педагогічного і практичного.

Історико-педагогічний аналіз розвитку початкової народної освіти другої половини XIX – початку XX ст. та професійної підготовки майбутніх учителів може бути поданий в сукупності таких напрямів: дослідження, присвячені підготовці вчителя в Україні у XIX – першій половині XX ст. та його діяльності в народних школах (В. Величкіна, Н. Дем'яненко, І. Колесник, Т. Столярчук та ін.); організації навчально-виховного процесу в учительських семінаріях (А. Арсен'єв, Н. Зікеєв, М. Кузьмін та ін.); становлення національної школи в Україні (Н. Калениченко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, М. Ярмаченко та ін.); розвитку

професійної педагогічної освіти, в тому числі вищої (В. Майборода, Ф. Паначин та ін.). Проте, комплексного аналізу особливостей змісту, тенденцій і суперечностей професійної підготовки в учительських семінаріях у цих дослідженнях не подано; проблема взаємозв'язку загальноосвітньої, психолого-педагогічної і практичної підготовки учителів для народних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. не була предметом спеціального вивчення. Між тим, таке дослідження не тільки збагачує історико-педагогічну науку, але й дає можливість більш ґрунтовно підійти до питання підвищення якості підготовки педагогічних кадрів для початкової школи.

Таким чином, зважаючи на актуальність та недостатню дослідженість проблеми становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях, була обрана тема дисертації **„Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860-1917рр.)”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося у межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка „Становлення і розвиток педагогічного краєзнавства на Правобережній Україні (XIX – XX ст.)” (державний реєстраційний номер 0106U005408). Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 2 від 17. 10. 2005 р.), та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України протокол № 2 від 28. 02. 2006 р.).

Мета дослідження – проаналізувати зміст та головні тенденції професійної підготовки вчителів народних шкіл у вчительських семінаріях України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виходячи з мети дослідження, визначені його **завдання**:

1. Окреслити науково-методологічні й теоретичні засади, вивчити історіографію проблеми підготовки вчителів народних шкіл.
2. Визначити головні характеристики початкової освіти України другої половини XIX – початку XX ст., а також професійної та громадсько-просвітницької діяльності народних учителів.
3. Виявити головні організаційні засади підготовки вчителів у вчительських семінаріях України.
4. Обґрунтувати зміст, форми і тенденції загальноосвітньої, загально-педагогічної та практичної підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України.

Об'єкт дослідження – підготовка вчителів народних шкіл в учительських семінаріях.

Предмет дослідження – організаційно-змістові характеристики та тенденції загальноосвітньої, загальнопедагогічної і практичної підготовки вчителя в учительських семінаріях України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на міждисциплінарному характері роботи і представлена: універсальними філософськими науковими підходами (насамперед, законами діалектики), застосованими для визначення головних тенденцій розвитку педагогічної освіти у вчительських семінаріях досліджуваного періоду; загальнонауковими теоріями (професіографічним та нарративним підходами), за допомогою яких виявлено специфіку професійної діяльності вчителя народної школи та вивчено джерельну базу; частковими науковими теоретичними підходами (історико-генетичним, історико-системним, історико-порівняльним), використаними для формулювання висновків і визначення можливостей використання досвіду професійної підготовки народних учителів у сучасних умовах.

Теоретичну основу дослідження становлять положення й висновки науковців з історії, теорії й методології професійної освіти (С. Вітвицька, О. Дубасенюк, О. Дуднікова, Ю. Криловець, Н. Кузьміна, С. Лісова, О. Плахотнік, О. Савченко, П. Саух, С. Сисоєва, О. Степанюк та ін.); положення теорії й методології історії освіти (Л. Ваховський, Н. Гупан, Н. Дічек, О. Сухомлинська та ін.); роботи в галузі загальносоціальних та регіональних проблем розвитку освіти й культури (М. Бахтін, В. Біблер, Г. Васянович, В. Обозний, Ю. Семенов та ін.); праці з проблеми підготовки вчителя для початкових шкіл, в тому числі й історико-педагогічні (А. Арсеньєв, Н. Дем'яненко, М. Євтух, М. Кузьмін, В. Курило, А. Ососков, Ф. Паначин, Т. Столярчук та ін.); організації професійно-педагогічної підготовки вчителя; праці сучасних дослідників з історії розвитку української педагогічної думки (Л. Бондар, М. Веркалець, Д. Латишина, Ф. Науменко, В. Окорков, М. Стельмахович, М. Ярмаченко та ін.); роботи в галузі історії розвитку освіти України (Д. Багалій, Л. Березівська, В. Вихрущ, М. Константинов, Н. Побірченко, М. Поліщук, Л. Рябовол, Н. Сейко, С. Сірополко, Б. Ступарик, І. Шумілова та ін.), а також науковий доробок відомих вітчизняних учених-педагогів досліджуваного періоду (М. Бунаков, В. Вахтеров, Б. Грінченко, М. Демков, О. Духнович, М. Корф, Т. Лубенець, К. Ушинський та ін.).

Комплекс методів дослідження представлено: загальнонауковими методами (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, узагальнення тощо), за допомогою яких здійснювалася науково-аналітична обробка архівних та інших нарративних джерел; історико-генетичним методом (використовувався, насамперед, для розгляду витоків педагогічної освіти як соціокультурного явища); історико-порівняльним, що став основою для характеристики діяльності вчительських семінарій в різних регіонах України; історико-типологічним, який

застосовувався для виділення особливостей змісту та методичного забезпечення педагогічної освіти в учительських семінаріях України в досліджуваній період; історико-системним, що дав можливість стверджувати про накопичення елементів системності у професійній підготовці вчителів народних шкіл.

Територіальні межі дослідження охоплюють губернії Київського, Харківського й Одеського учбових округів Російської імперії, територія яких нині входить до складу України – Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., який характеризується особливим динамізмом суспільних явищ та процесів. Нижня межа – 1860 р. – визначена публікацією „Проекту вчительської семінарії”, за яким здійснювали діяльність усі вчительські семінарії та вчительські школи досліджуваного періоду. Верхня хронологічна межа – 1917 р. – окреслює завершення дожовтневого етапу професійно-педагогічної підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України.

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані раніше, так і не введені в науковий обіг джерела, а саме:

- нормативно-правові акти, що регулювали систему освіти (в тому числі педагогічної) в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (розпорядження міністерства народної освіти досліджуваного періоду; Статути та Положення про навчальні заклади тощо);

- архівні матеріали (документи канцелярій попечителів учбових округів; листування керівників навчальних закладів з попечителями учбових округів тощо). У ході роботи проаналізовано архівні фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фф. 707 – управління попечителя Київського учбового округу), Харківського обласного державного архіву (фф. 638 – Інспектор народних училищ м. Харкова; 266 – канцелярія директора народних училищ Харківської губернії; 635 – Харківська губернська училищна рада; 658 – Вовчанське повітове училище), Житомирського обласного державного архіву (фф. 212 – Житомирська учительська семінарія; 75 – Коростишівська учительська семінарія);

- наративні джерела: публікації на сторінках періодичної преси досліджуваного періоду та сучасних; мемуари; монографії, що представляють історичні дослідження професійної підготовки вчителя. Для пошуку наративних джерел було використано фонди бібліотек: Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки у м. Києві, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного

архіву у м. Києві, бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження визначається тим, що у ньому *вперше* у вітчизняній історико-педагогічній науці комплексно розглянуто значущу наукову проблему – професійну підготовку вчителя для народних шкіл. Представлено наукову характеристику найбільш розвинених учительських семінарій в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.; визначено теоретичне підґрунтя педагогічної освіти народних учителів у працях відомих вітчизняних педагогів досліджуваного періоду; подано класифікацію й систематизацію чинників, соціокультурних умов, суперечностей розвитку професійної підготовки народних учителів у другій половині XIX – на початку XX ст.; *удосконалено* історико-педагогічне знання про зміст, форми й методи професійно-педагогічної підготовки вчителя; *подальшого розвитку* набули численні положення історії педагогіки, теорії і практики професійної освіти; *у науковий обіг введено* значну кількість маловідомих та досі неопублікованих наукових джерел.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати і висновки можуть бути використані в процесі професійно-педагогічної підготовки вчителів для системи початкової освіти України; застосовані в розробці навчальних курсів з історії педагогіки, історії педагогічної освіти; реалізовані в практиці роботи педагогічних коледжів та училищ, у розробці методичних рекомендацій з методики підготовки вчителів початкової школи.

Апробація результатів дослідження. Висновки та результати дослідження доповідалися на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових, науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції „Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти України” (Житомир, 2007); Всеукраїнському науково-методичному семінарі „Етнопедагогічний контекст освітнього процесу в сучасних навчальних закладах України” (Івано-Франківськ, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції „Професійна підготовка майбутнього вчителя музичного мистецтва: від традицій до інновацій” (Полтава, 2008); Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених „Білі плями” в історії України у контексті світового розвитку” (Луганськ, 2009).

Публікації. Основний текст дослідження вміщено в 8 одноосібних публікаціях, 6 з яких опубліковано в фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, 10 додатків (на 22 сторінках), списку використаних джерел

(401 позиція, з них 4 – іноземними мовами). У роботі вміщено 22 таблиці та 5 рисунків. Загальний обсяг роботи 250 сторінок, з них основного тексту – 184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність та доцільність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; охарактеризовано методологічну та теоретичну основу, джерельну базу; розкрито наукову новизну і практичне значення, відображено апробацію отриманих результатів.

У **першому розділі** – „Підготовка вчителів народних шкіл в Україні як науково-теоретична та історико-педагогічна проблема” – представлено науково-методологічні засади та історіографію проблеми підготовки вчителів народних шкіл України; охарактеризовано початкову народну школу та особливості педагогічної й громадсько-просвітницької діяльності народних учителів; виявлено роль видатних українських учених – учителів народних шкіл і організаторів педагогічної освіти.

У дисертації виокремлено головні науково-методологічні підходи до проблеми підготовки вчителя для народних шкіл України у вчительських семінаріях другої половини XIX – початку XX ст. Науково-теоретичні засади дослідження представлені на трьох рівнях аналізу: загальнофілософському (розгляд проблеми дослідження у просторі головних діалектичних законів та закономірностей); загальнотеоретичному (аналіз проблеми в площині герменевтики, загальної історіографії, соціально-історичного наративу та культурології); спеціальному (використання професіографічного й біографічного підходів). Проаналізовано джерельну базу, яка є структурованою системою наукових та архівних джерел, класифікованих, виходячи з різних точок зору, за проблемним, джерелознавчим, хронологічним та територіальним підходом.

Визначено головні *передумови*, що вплинули на організаційні та змістові характеристики педагогічної освіти того часу: соціально-політичні (скасування кріпосного права, створення земств), соціально-економічні (зростання потреби в працівниках з елементарним рівнем загальної освіти для промисловості й сільського господарства) й соціокультурні (поширення громадсько-педагогічного руху; розвиток науково-теоретичних засад професійної підготовки вчителя; розвиток мережі народних училищ по всій території України; земська підтримка освіти на регіональному рівні). Підготовка вчителів для народних шкіл у XIX ст. розпочалася відносно пізніше, аніж педагогів для середніх навчальних закладів; протягом усього досліджуваного періоду керівні освітні органи Російської імперії не надавали теоретичній, методичній та психолого-педагогічній підготовці вчителя народної школи належного значення.

Визначено базові нормативно-правові засади розвитку народної школи другої половини XIX ст., насамперед, „Положення про початкові народні училища” 1864 та 1874 рр. Так, „Положення про початкові народні училища” 1864 року встановлювало три типи народних шкіл, які потребували кваліфікованого й спеціально підготовленого вчителя: церковно-приходські, міністерські та сільські різноманітного підпорядкування, що утримувались за громадські кошти (в тому числі й земські школи) і знаходилися у віданні міністерства народної освіти.

З’ясовано, що завдяки розвитку земської форми самоуправління (на Лівобережжі та Слобожанщині – середина XIX ст.; на Правобережжі – кінець XIX ст.) стало можливим створення системи народних шкіл і народних училищ у різних регіонах імперії. Ці школи утримувалися коштом місцевих громад і певною мірою забезпечували безболісний перехід від церковноприходської до світської моделі початкової освіти в Україні.

Установлено, що розвиток педагогічної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. був детермінований загальним станом народної освіти в Україні. Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними педагогами і громадськими діячами ще на початку XVIII ст. Потреба в освічених селянах і робітниках сприяла виникненню та розвитку навчальних закладів для дітей з нижчих прошарків населення (парафіяльних училищ, що знаходилися під опікою священиків та поміщиків; повітових сільських училищ, які задовольняли потреби міністерств та відомств писарями, землемірами, урядниками й іншими службовцями відповідної кваліфікації; училищ повітового відомства і міністерства державного майна, завдяки яким письменність повітових та державних селян була дещо вищою, ніж у маєтках поміщиків; сільських шкіл, заснованих поміщиками, які призначалися здебільшого для дворових селян, зайнятих у сфері обслуговування, що визначало потребу в їх елементарній грамотності). Частково потреба в письменних селянах задовольнялася за допомогою священиків, дяків, відставних солдат, які створювали невеликі школи грамоти у своїх будинках або найнятих приміщеннях. З’ясовано, що після реформ 60-х років XIX ст. початкова освіта була представлена училищами трьох ступенів: I – однокласні, які були нижчою елементарною школою; II – двокласні; III – багатокласні (повітові та міські) училища.

Відзначено, що становлення української народної школи стало можливим завдяки видатним ученим-педагогам та організаторам педагогічної освіти – С. Васильченку, Б. Грінченку, М. Демкову, М. Драгоманову, О. Духновичу, М. Корфу, Т. Лубенцю, К. Ушинському, Г. Шерстюку та ін. Доведено, що науковці-педагоги відстоювали необхідність спеціальної освіти для вчителя народної школи, значення його самоосвіти, важливість заохочення праці педагогів з боку держави та місцевих органів самоврядування.

Виявлено характерні риси і тенденції науково-педагогічних розробок у галузі професійної підготовки вчителів народних шкіл: зростаючу зацікавленість науковців і прогресивної педагогічної громадськості у розробці наукових основ освіти вчителів народних шкіл; вимогу рідномовності як обов'язкової умови якісної професійної підготовки вчителя та рівня освіченості населення загалом; прагнення педагогів-науковців визначити основні вимоги до особистості та професійної кваліфікації вчителя народної школи, які б визначали змістові характеристики професійної освіти в учительських семінаріях.

Окреслено головні наукові підходи, виявлені в теоретичних розробках вітчизняних учених-педагогів досліджуваного періоду: С. Васильченка, О. Духновича, К. Ушинського (етнокультурний, соціокультурний, дидактичний), М. Корфа, Г. Шерстюка (навчально-методичний), М. Драгоманова (етнокультурний, навчально-методичний), Б. Грінченка (соціокультурний, дидактичний), Т. Лубенця (психолого-педагогічний).

У другому розділі – „Організаційно-змістові характеристики та тенденції підготовки вчителя народної школи в учительській семінарії в другій половині XIX – на початку XX століття” – подано загальну характеристику діяльності вчительських семінарій досліджуваного періоду; виявлено організаційно-методичні засади, проаналізовано зміст освіти та кадрове забезпечення діяльності вчительських семінарій України.

На основі аналізу передумов виникнення спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів народних шкіл в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснено загальну характеристику їх діяльності, в основу якої було покладено „Проект учительської семінарії”, запропонований К. Ушинським. З'ясовано, що вчительські семінарії з трирічним курсом навчання утворилися у п'яти учбових округах, три з яких належали до території сучасної України (Київський, Одеський та Харківський) замість учительських курсів, де в 90-х рр. XIX ст. існувало шість учительських семінарій. Натомість на початку XX ст. учительські семінарії стали активно створюватися по всій території України (1904 р. – Сорочинська, 1909 р. – Суражська, 1911 р. – Лубенська, 1912 р. – Черкаська, 1913-1916 рр. – Житомирська, Ольгопольська, Кам'янець-Подільська й Чернігівська). Окрім того, в 1911 р. відкрилися дві перші жіночі семінарії – імені К. Ушинського у м. Києві й „Людмилівська” у м. Мрин, Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Аналіз історичних матеріалів дозволив засвідчити, що на території Київського учбового округу в 1916 р. існувало 16 учительських семінарій, Одеського – 8. Проте визначити точні кількісні дані про вчительські семінарії досліджуваного періоду не вдалося, оскільки деякі з них існували лише кілька років (насамперед, створені у 1915-1916 рр.), а інші так і не розпочали свою діяльність після офіційного дозволу на відкриття (наприклад, Андріївська вчительська семінарія імені Н.В. Рігельмана у Чернігівській губернії).

Вивчення документів про діяльність учительських семінарій досліджуваного періоду дало змогу здійснити аналіз їх організаційної структури, обов'язків директорів та педагогічних рад. Установлено, що головними керівними органами вчительських семінарій були їх педагогічні ради на чолі з директорами; на засіданнях педагогічних рад обговорювалися питання організації навчально-виховного процесу та стану викладання базових навчальних предметів – Закону Божого, російської словесності, арифметики, правопису, природознавства, сільського господарства та ін.

На основі вивчення документації вчительських семінарій здійснено аналіз організаційних засад прийому учнів на навчання, визначено вимоги до рівня їх знань, окреслено специфіку внутрішнього обліку та звітності семінарій перед керівними органами освіти, схарактеризовано систему оцінювання знань семінаристів й особливості організації навчання казеннокоштных, своєкоштных та земських стипендіатів у семінаріях.

У дослідженні визначено вимоги до професійної кваліфікації вчителя народної школи, представлені в єдності двох площин: зовнішньої (визначала вимоги до підготовки вчителя з огляду на загальнодержавні тенденції розвитку освіти згідно із соціальним замовленням) та внутрішньої (детермінувала значущість та зміст педагогічної діяльності випускника вчительської семінарії в малоосвіченому робітничо-селянському прошарку). Доведено, що відкриття вчительських семінарій не залежало від потреби в народних учителях у регіонах, а зумовлювалося місцевими соціально-економічними й соціокультурними чинниками.

Проблема змісту освіти в учительських семінаріях подана в дисертації з кількох точок зору: *процесуальної* (як перелік навчальних дисциплін, що вивчалися у вчительських семінаріях); *результативної* (як комплекс необхідних для практичної діяльності знань, умінь і навичок); *прогностичної* (як сукупність знань, призначених для передачі учням народних шкіл). З'ясовано, що традиції європейської педагогічної освіти були підґрунтям підготовки вчителя народної школи в Україні, але недостатня увага влади до освітніх потреб нижчих прошарків населення визначала як змістову, так і організаційну специфіку процесу підготовки вчителя для народних шкіл. На підставі аналізу змісту освіти в учительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст. доведено, що зміст підготовки вчителя народної школи залежав від вимог держави до рівня його підготовки, який був невисоким.

У роботі виділено два головні підходи до підготовки вчителя народної школи в Україні у досліджуваній період – традиційний (як носія достатньої для передачі учням знань) та народницько-демократичний (як всебічно розвиненої особистості). Визначено, що майбутній учитель народної школи повинен був засвоїти у семінарії необхідні для роботи з учнями знання, вміння і навички.

У дисертації подано аналіз навчального та науково-методичного забезпечення процесу підготовки вчителя для народних шкіл (література духовного, природознавчого, історичного й гуманітарного спрямування; навчальні посібники; оповідання з російської історії; життєпис відомих людей; художня та природознавча література). З'ясовано, що в учительських семінаріях України другої половини XIX – початку XX ст. використовувалися навчальні посібники з географії, математики, співів, музики, малювання, креслення, наочного навчання, найбільш поширеними серед яких були: „Короткий курс природничої історії” (Н. Ізносков), „Предметні уроки з міркувань Песталоцці” (посібник для занять з дітьми у школі й удома), „Курс педагогіки для вчительських інститутів, вищих жіночих курсів та педагогічних класів жіночих гімназій” (М. Демков), „Переможці в життєвій боротьбі” (А. Бьоклей), „Вірші та листи А.В. Кольцова” (А. Введенський) та ін. Доведено, що вчительські семінарії досліджуваного періоду не були забезпечені спеціалізованою навчально-методичною літературою, яка б задовольняла потреби наставників у професійній підготовці вчителів народних шкіл. Викладачі користувалися літературою, рекомендованою для навчання дітей у народних школах, а також гімназіях різних типів, пристосовуючи її до навчальних програм та змісту освіти вчительських семінарій.

Обґрунтовано, що практична педагогічна діяльність майбутніх педагогів була складовою аудиторної роботи семінаристів і реалізувалася у вигляді навчальних практик у двох формах – активній і пасивній. У процесі проходження практики семінаристи спостерігали за роботою вчителів народних шкіл, давали пробні уроки під їх керівництвом, а згодом проводили самостійні заняття. Навчальна практика відіграла велику роль у підготовці майбутніх учителів народних шкіл до професійної діяльності, однак мала переважно статично-споглядальний характер. Позааудиторна робота семінаристів зумовлювалася освітньо-виховними цілями навчання і передбачала обов'язкове відвідання церковних служб, дотримання православних обрядів, з одного боку, та самостійну роботу, факультативні заняття, вечірні читання, заняття музикою, участь у літературно-вокально-музичних вечорах, екскурсії, сільськогосподарську трудову практику, перевірку зошитів учнів – з іншого.

У роботі виявлено тісний взаємозв'язок методів (за рівнем самостійності мислення та за джерелами одержаних знань) і форм навчання (урок, факультативні заняття, вечірні читання, конференції, екскурсії, практичні уроки) семінаристів. При цьому наставники поєднували навчальну і виховну діяльність, виходячи із соціального замовлення на рівень підготовки випускника вчительської семінарії другої половини XIX – початку XX ст. У процесі аналізу кадрового забезпечення вчительських семінарій встановлено, що підготовкою майбутніх

учителів народних шкіл займалися як викладачі (наставники), що безпосередньо працювали в семінарії, так і вчителі семінарських шкіл – керівники практичної підготовки семінаристів.

Підтверджено, що практика підготовки вчителів народних шкіл постійно відставала від теорії початкового навчання, розробленої видатними українськими педагогами досліджуваного періоду, а вчитель народної школи страждав від нестачі ефективного навчально-методичного забезпечення. Часті освітні реформи в галузі початкової освіти зумовлювали нестабільність та безсистемність підготовки вчителів народної школи в середині XIX ст.; елементи системи стали з'являтися вже на початку XX ст.

Здійснений у дослідженні історико-педагогічний аналіз проблеми підготовки вчителів народних шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє зробити такі **загальні висновки**:

1. На основі здійсненого в роботі теоретико-методологічного аналізу проблеми дослідження виокремлено такі головні рівні її наукового розгляду: загальнофілософський (діалектичні закони й закономірності); загальнотеоретичний (герменевтика, загальна історіографія, соціально-історичний наратив та культурологія); спеціальний (професіографічний та біографічний підходи). Джерельна база досліджена як структурована система наукових та архівних джерел, класифікованих за проблемним, джерелознавчим, хронологічним та територіальним підходами.

У результаті аналізу нормативно-правових засад розвитку народної школи другої половини XIX ст. виявлено взаємозумовленість цих нормативних документів та темпів розвитку народних шкіл в Україні у досліджуваній період, а також їх зв'язок із загальним суспільно-педагогічним рухом в Україні в 60-ті рр. XIX ст.

У роботі подано характеристику початкової народної школи та особливостей педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності народних учителів, що дало змогу представити головні вимоги до змісту їх підготовки в учительських семінаріях України досліджуваного періоду. Доведено, що друга половина XIX ст. стала періодом бурхливого розвитку народної освіти, що спричинило необхідність підготовки вчителя для народної школи як нижчої ланки в системі освіти Російської імперії. У дослідженні визначено головні соціально-політичні та соціокультурні передумови, що вплинули на організаційні та змістові характеристики педагогічної освіти досліджуваного періоду; встановлено роль та значення земств у розвитку початкової народної освіти в Україні в другій половині XIX ст. як організаторів підготовки вчителів народних шкіл. Проаналізовано результати розвитку земської ініціативи в підготовці вчителів для початкової школи.

2. Доведено, що становлення й розвиток початкової народної школи в Україні в досліджуваний період відбувалися в умовах протистояння уряду й церкви, а також місцевих громад та прогресивної педагогічної громадськості. З'ясовано, що головними характеристиками розвитку народної школи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття стали: суперечливий характер організації діяльності народної школи, зумовлений неузгодженістю дії головних соціальних інститутів, що визначали її змістові характеристики (церква, імперська влада, місцева земська система самоврядування); низький соціальний статус вчителя народної школи; зростання ролі народної ініціативи в розвитку системи початкової освіти в Україні; відставання шкільної практики в народній школі від розробки її теоретичних засад видатними вітчизняними педагогами досліджуваного періоду.

У роботі подано характеристику педагогічної та наукової діяльності відомих українських педагогів досліджуваного періоду як організаторів народної школи та підготовки вчителя для системи початкової освіти – С. Васильченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Корфа, Т. Лубенця, К. Ушинського та ін. Доведено, що науковці-педагоги відстоювали необхідність спеціальної освіти й самоосвіти для вчителя народної школи. У своїх роботах вчені-педагоги наполягали на врахуванні принципів народності у навчанні та вихованні, в тому числі й навчанні вчителів (К. Ушинський), необхідності навчання дітей рідною мовою і підготовки до цього вчителя (Б. Грінченко, М. Драгоманов), формуванні основ педагогічної майстерності вчителя ще під час навчання у вчительській семінарії (М. Корф), вихованні у дітей поваги до діяльності вчителя у школі (О. Духнович), залежності професійної діяльності вчителя від реальних соціокультурних умов (С. Васильченко), необхідності ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки вчителя народної школи (Т. Лубенець).

Виявлено головні характеристики діяльності вчительських семінарій України другої половини XIX – початку XX ст. З цієї метою проаналізовано поняття „вчительська семінарія”, в основу діяльності якої покладено „Проект учительської семінарії”, запропонований К. Ушинським; доведено, що вчительські семінарії в Україні виникли на основі вчительських курсів. Подано систематизовані відомості про вчительські семінарії, що існували в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Відзначено, що кількісні дані про вчительські семінарії досліджуваного періоду не були стабільними; частина цих навчальних закладів не існували більш як кілька років чи не відкривалися, отримавши офіційний дозвіл на діяльність.

3. Наведено результати аналізу організаційної структури вчительських семінарій, обов'язків їх керівного складу, що визначалися відповідними інструктивними матеріалами. Виявлено головні особливості викладання в учительських семінаріях базових навчальних

предметів – Закону Божого, російської словесності, арифметики, правопису, природознавства, сільського господарства та ін.

Визначено вимоги до професійної кваліфікації вчителя народної школи, які повинні були формуватися під час навчання: з огляду на загальнодержавні тенденції розвитку освіти у вигляді соціального замовлення (зовнішні), та з огляду на роль і місце вчителя народної школи в малоосвіченій селянській і робітничій масі (внутрішні). Зміст освіти в учительській семінарії проаналізовано з точки зору процесуальної, результативної, прогностичної. Доведено, що підготовка вчителя народної школи в Україні ґрунтувалася на традиціях європейської педагогічної освіти, але мала свою національну й соціокультурну специфіку, викликану недостатньою увагою влади до освітніх потреб нижчих прошарків населення. Доведено, що темпи зростання кількості учительських семінарій не були прямо пропорційними кількості вакансій на посаду вчителя народної школи, а зумовлювалися місцевими соціально-економічними й соціокультурними умовами.

У роботі виділено два головні підходи до підготовки вчителя народної школи в Україні в досліджуваній період – традиційний та народницько-демократичний. Виходячи з теоретичних розробок видатних педагогів-учених досліджуваного періоду виокремлено необхідні знання (змісту освіти в народній школі, а також психології, історії педагогіки, передового педагогічного досвіду), вміння (розповідати та розпитувати, говорити, розвивати в учнів пізнавальний інтерес; акторські вміння) і навички (насамперед, педагогічного аналізу й планування навчального матеріалу) майбутнього вчителя народної школи.

Доведено, що однією з найбільших проблем в організації діяльності учительських семінарій другої половини XIX – початку XX ст. була нестача кваліфікованих викладацьких кадрів та їх плинність унаслідок невисокої оплати праці. Зазначено, що викладачі учительських семінарій за своїм соціальним статусом знаходилися нижче вчителів гімназій, що не сприяло ефективному процесу підготовки вчителя народної школи. Проаналізовано зміст освіти у учительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст.; доведено, що вимоги до змістової частини підготовки вчителя народної школи знаходилися у прямій залежності від соціального замовлення на рівень його кваліфікації, який не був надто високим. Загальноосвітня підготовка майбутнього вчителя була досить обмеженою; професійно-педагогічна знаходилася в порівняно кращому стані.

4. Відзначено, що зміст освіти у учительських семінаріях вміщував такі компоненти: суспільно-духовний (богослов'я, священна історія, катехізис, вітчизняна історія), мовний (російська та церковнослов'янська мови), природничий (географія, математика, природознавство), спеціальний (історія педагогіки, методика викладання, практичні уроки). Подано характеристику кожного з названих блоків у змісті професійної підготовки вчителя в

семінаріях. Визначено, що крім вказаних навчальних дисциплін, у деяких семінаріях вводилися додаткові: креслення, музика, співи, гімнастика тощо.

Аналіз практичної педагогічної діяльності майбутніх учителів засвідчив, що вона здійснювалася за певним алгоритмом: спостереження зразків роботи вчителів народних шкіл; пробне викладання під керівництвом наставника; самостійне проведення уроків у класі. З'ясовано, що самостійна педагогічна діяльність учнів семінарії починалася з епізодичної допомоги вчителю, спостережень за роботою молодших учнів, перевірок їхньої самостійної роботи, підготовки завдань, заданих учителем, з окремими учнями в школі. Зроблено висновок про те, що навчальна практика справляла суттєвий вплив на рівень професійної підготовленості майбутніх учителів народних шкіл до професійної діяльності. Основним недоліком в організації навчальних практик стала фактична відсутність спілкування семінаристів з учнями, що дає змогу окреслити роль майбутнього вчителя народної школи в цей час як статично-споглядальну.

Дослідження дало змогу виокремити головні вимоги до професійної підготовки вчителя народної школи, викладені в тогочасній науковій літературі та педагогічних періодичних виданнях: достатня теоретична підготовка вчителя народної школи; ознайомлення зі зразками роботи в школі та навчальна практика в ній; набуття власного досвіду роботи зі школярами. Ці вимоги призвели до прагнення педагогічної громадськості провести реформу вчительських семінарій, яка не була реалізована, але полягала, насамперед, у збільшенні терміну навчання в семінарії з трирічного до п'ятирічного.

Проведене дослідження виокремило **тенденції** підготовки вчителя народної школи у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст.: нестабільність і відносна безсистемність підготовки вчителів для народних шкіл, що частково зумовлювалася частими освітніми реформами в галузі початкової освіти; відставання педагогічної практики в галузі початкової освіти від теорії початкового навчання, розробленої видатними українськими педагогами досліджуваного періоду; відсутність спеціального навчально-методичного забезпечення підготовки майбутнього вчителя народної школи; поступове збільшення ознак системності у підготовці вчителів для народних шкіл, викликане соціокультурними змінами в Російській імперії на початку XX ст.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого розгляду потребує науковий аналіз розвитку професійної освіти та професійної діяльності вчителів початкових шкіл в Україні в окремі періоди XX століття (20-30-ті рр., період II-ї світової війни, період становлення української незалежності), історико-порівняльні аспекти професійної діяльності вчителів народних шкіл в підросійській, підпольській та півдавстрійській Україні в кінці XIX – першій третині XX ст.

Основний зміст дисертації висвітлено в таких **публікаціях автора**:

1. Андрійчук Н. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти / Наталя Андрійчук // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2007. – Вип. XIII–XIV. – С. 59–65.
2. Андрійчук Н. Організація навчання в учительських семінаріях України (кінець XIX – початок XX століття) / Наталя Андрійчук // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія „Педагогіка і психологія”. – 2009. – Вип. 26. – С. 150–155.
3. Андрійчук Н. Соціокультурні чинники заснування учительських семінарій в Україні / Наталя Андрійчук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2008. – № 24. – С. 126–130.
4. Андрійчук Н. М. Вимоги до науково-методичної підготовки вчителя народних шкіл в учительських семінаріях (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. М. Андрійчук // Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Ч. 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – К. : Міленіум, 2006. – С. 7–12.
5. Андрійчук Н. М. Педагогічна та загально-просвітницька діяльність народних учителів (кінець XIX – початок XX століття) / Н. М. Андрійчук // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами інноваційних освітніх технологій : зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 3. – С. 195–198.
6. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителя для народних шкіл України (кінець XIX – початок XX століття) як науково-методологічна проблема / Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 44. – С. 79–83.
7. Андрійчук Н. М. Початкова народна школа кінця XIX – початку XX ст. : ретроспектива її становлення / Н. М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – Вип. 29. – С. 15–18.
8. Андрійчук Н. М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття / Н. М. Андрійчук // Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених [„Білі плями” в історії України у контексті світового розвитку”], (Луганськ, 20 травня 2009 р.). – Луганськ, 2009. – С. 4–6.

Андрійчук Н.М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860-1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2009.

У дисертаційному дослідженні здійснено історико-педагогічний аналіз проблеми підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України кінця XIX – початку XX ст. Встановлено роль та значення земств в розвитку початкової народної освіти в Україні в другій половині XIX ст. як організаторів підготовки вчителя для народної школи. Подано характеристику педагогічної та наукової діяльності відомих українських педагогів досліджуваного періоду як організаторів народної школи та підготовки вчителя для системи початкової освіти – К. Ушинського, М. Корфа, С. Васильченка, М. Драгоманова, Б. Грінченка, Т. Лубенця та ін. Визначено головні характеристики та організаційні засади діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX ст. Доведено, що зміст освіти у вчительських семінаріях складався з таких компонентів: суспільно-духовного, мовного, природничого та спеціального. Виявлено головні тенденції підготовки вчителя народної школи у вчительських семінаріях України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: народна школа, вчитель народної школи, учительська семінарія, професійна підготовка вчителів, загальноосвітня, загально-педагогічна, практична підготовки учителя.

Андрійчук Н.М. Подготовка учителей народной школы в учительских семинариях Украины (1860-1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, 2009.

В диссертационном исследовании представлен историко-педагогический анализ проблемы подготовки учителя для народных школ в учительских семинариях Украины конца XIX – начала XX в. Выявлены основные социально-политические и социокультурные предпосылки, которые повлияли на организационные и содержательные характеристики педагогического образования того времени. Установлены роль и значение земств в развитии начального народного образования как организаторов для подготовки учителя для народной школы.

Определены главные тенденции развития народной школы в Украине конца XIX – начала XX ст.: противоречивый характер организации деятельности народной школы, низкий социальный статус учителя народной школы, возрастание роли народной

инициативы в развитии системы народного образования, отставание школьной практики от разработок ее теоретических принципов выдающимися отечественными педагогами исследуемого периода. Охарактеризована педагогическая и научная деятельность известных украинских педагогов как организаторов народной школы – К. Ушинского, Н. Корфа, С. Васильченко, М. Драгоманова, Б. Гринченко, Т. Лубенца и др.

Выявлены основные характеристики деятельности учительских семинарий Украины второй половины XIX – начала XX в. Проанализирована организационная структура семинарий, обязанности их руководящего состава. Определены особенности преподавания в учительских семинариях базовых учебных предметов – Закона Божьего, русской словесности, арифметики, правописания, естествознания, сельского хозяйства и др.

Определены требования к профессиональной квалификации учителя народной школы, которая должна была формироваться во время обучения: с точки зрения общегосударственных тенденций развития образования – в виде социального заказа, а в контексте роли и места учителя народной школы в малообразованной крестьянской и рабочей массе – как сумма профессиональных знаний, учений и навыков.

Выделены два главных подхода к подготовке учителя народной школы в исследуемый период – традиционный (учитель как носитель небольшой суммы хорошо усвоенных знаний для передачи их ученикам), и народническо-демократический (учитель как всесторонне развитая личность). В ходе исследования выявлено, что содержание образования в учительских семинариях включало ряд компонентов: общественно-духовный, языковой, природоведческий и специальный, особое место в котором занимала учебная практика.

Исследование дало возможность выделить основные требования к профессиональной подготовке учителя народной школы, представленные в научной литературе и педагогических периодических изданиях исследуемого периода: достаточная теоретическая подготовка учителя народной школы; знакомство с практикой работы в школе; приобретение начального опыта деятельности в народной школе.

Проведенное исследование позволило выделить основные тенденции подготовки учителя народной школы в учительских семинариях Украины второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: народная школа, учитель народной школы, учительская семинария, профессиональная подготовка учителей, общеобразовательная, общепедагогическая, практическая подготовка учителя.

Natalya Andriychuk. Professional Training of Preliminary School Teachers in Teachers' Seminaries of Ukraine (1860-1917). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogy. Speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Ivan Franko Zhytomyr State University. – Zhytomyr, 2010.

The dissertation sets out to provide a historical and pedagogical research into the problem of preliminary school teachers training in teachers' seminaries of Ukraine (the late 19th – early 20th centuries). The Ukrainian zemstvos have been proved to be instrumental in promoting preliminary school teacher training activities in the late 20th century. The thesis features pedagogical and scientific heritage of K. Ushinskiy, M. Drahomanov, S. Vasylychenko, M. Korf, B. Grinchenko, T. Lubenets et al., the celebrated Ukrainian pedagogues, and preliminary schooling pioneers.

The research outlines the major patterns underlying the teachers' training establishments at hand. It has been thereby concluded that the educational groundwork of the establishments relies upon socio-clerical, linguistic, natural, and specific activities.

The research enabled to single out the principle regularities and tendencies of preliminary school teachers' training in teachers' seminaries of Ukraine (late 19th – early 20th centuries).

Keywords: preliminary school, preliminary school teacher, teachers' seminary, preliminary school teachers' professional training, the forms of general educational, pedagogical and practical teachers' training.